

איך כותבים את ההיסטוריוגפיה של הספרות העברית החדשה?

הדס שבת נדיר

על ספרה של עדיה מנדלסון-מעוז (2021). מרכז או שוליים: שיח זהויות בספרות
הישראלית. למדא – ספרי האוניברסיטה הפתוחה. 485 עמ'

איך כותבים את ההיסטוריוגפיה של הספרות העברית? איזה ציר נרטיבי בוחרים
ואיזה לא? כיצד אפשר להציג נרטיב מורכב שנוכחים בו גם נרטיבים שוליים יותר
בספרות הישראלית? ספרה של עדיה מנדלסון-מעוז "מרכז או שוליים: שיח זהויות
בספרות הישראלית" הוא ספר פורץ דרך בהקשר זה, המבקש לכתוב את ההיסטוריה
הספרותית הישראלית מנקודת מבטם של אלה המצויים, או נמצאו, בשוליה. הספר
נחלק לארבעה פרקים: הספרות הישראלית שכותבים פלסטינים אזרחי ישראל,
מזרחים, יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה (מנדלסון-מעוז, עמ' 20).
המחברת מתארת את הכתיבה הספרותית של מגוון קבוצות הפועלות במרחב
הישראלי, שנאבקו ועדיין נאבקות על הכרה בקיומן כציר נרטיבי בספרות
הישראלית. הספר מציג מבט אחר על הספרות העברית ומתאר את שיח הזהויות
כחלק משדה תרבותי שהוא זירה של כוחות, מאבקים ויחסים על פני ציר רחב של
קבוצות תרבותיות המתמידות במאמצים לשפר את מעמדם. אך כפי שאבקש לטעון,
ספרה של מנדלסון-מעוז אינו עוד ספר העוסק במהפכות הגדולות של הרפובליקה
הספרותית, אלא ספר שמייצר קריאה אחרת של אקלים ויחסים אקולוגיים ספרותיים
ותרבותיים, ומכאן עיקר חשיבותו.

מרבית ספרי ההיסטוריוגפיה שנכתבו על תולדות הספרות העברית הציגו
את הנרטיב הישראלי המערבי כמרכזי (וראו: שקד, 1971; שוורץ, 2005, 2007).
המבקרים נוהגים לשרטט את מפת הספרות העברית מנקודות המבט ההגמוניות
שלה, מתוך התייחסות מסוימת ליצירות שחדרו לקנון הישראלי. בה בעת נכתבו
ספרים על כל אחת מהספרויות "השוליות", אלה שאינן נכללות באותו קנון

ישראל: מזרחים, פלסטינים, יוצאי ברית המועצות ויוצאי אתיופיה. ואולם ספרה של מנדלסון-מעוז מאגד בפעם הראשונה "אגפים פואטיים" אלה, שנחשבו, ועודם נחשבים, שוליים בספרות העברית. אל מול הרפובליקה הספרותית המתוארת בנרטיב ההיסטוריוגרפי העוסק בשאלות של כיבוש ההגמוניה, צבירת כוח וחילופים דרמטיים ומהפכניים בין יוצרים – דוגמת היריבות הספרותית הנודעת בין המשוררים זך ואלתרמן – מבקשת מנדלסון-מעוז להציע זווית ראייה אחרת על הספרות העברית. היא אמנם מתארת שדה ספרותי של שיח זהויות שהוא חלק בלתי נפרד משדה תרבותי, מזירת כוחות, ממאבקים ומיחסים בין קבוצות תרבותיות שונות המתאמצות בלי הרף לשפר את מיקומן, אך דווקא מתוך אותה זירה רוחשת של מאבקי זהות מתגלה מערכת ספרותית אקולוגית, הנחלקת לתתי-מערכות המהדהדות ומשכפלות זו את זו.

בספרו "אקולוגיה של ספרות", מציע אבידב ליפסקר, בעקבות החוקר גרגורי בייטסון (בייטסון, 1936), את המושג "אקולוגיה" לתיאור שדה הספרות תחת המושג של "רפובליקה ספרותית". הנרטיב האקולוגי הוא נרטיב רב-מערכתי המעניק הסבר לצורות נוספות של יחסים פואטיים שאינם תחרותיים, ומביא בחשבון את רכיביו של אגף פואטי אחד כמשוב לאגף פואטי הניצב מולו. אלו למעשה מערכות שיש בהן בתי גידול ותנאי קינון דומים המשכפלים ומשעתקים זה את זה, אך אין ביניהן תחרות או רצון לכבוש זו את זו (ליפסקר, 2019, עמ' 93).

המערכת הסינכרונית שמשרטטת עדיה מנדלסון-מעוז מייצרת אפוא מטרייה רחבה של פרקטיקות ומנגנונים פואטיים הניזונים זה מזה ומהדהדים זה את זה, אך כאמור אינם מתחרים זה בזה. חרף הוקעת קולותיהם לעתים לעמדה שולית מטעמה של הביקורת, נוצרו צורות ספרותיות וקולות שונים היונקים הן מההוויה האישית והן מהאקלים החברתי הספרותי הקיים. הספר בנוי אמנם במתכונת של פרקים שכל אחד מהם עוסק באגף פואטי נפרד, אך עם זאת עולות מתוך הקריאה תמות ספרותיות שמשתקפות זו בזו, ניזונות זו מזו ומחדשות זו את זו.

דומה כי אחת התמות המרכזיות שעוברת כחוט השני בספר היא יצירה של קווי רצף ושבר בין תרבות המקור – בהקשר זה, הערבית, הרוסית והאתיופית – לבין התרבות הנוכחית בישראל. המודל האדיפלי, האירופי בעיקרו, של מרד בדור הקודם, כמעט שאינו מתקיים באגפים הפואטיים שהספר מתמקד בהם, שכן מדובר ביוצרים המבקשים לשוב ולכונן את התרבות שנמחקה, להתגבר על השבר ועל המחיקה שנלוו למעבר לישראל ולשרטט את קווי הרצף בין עברם בארץ מולדתם

לבין ההווה. כחלק מהליך זה, בולטים שיבה של היוצרים אל דמויות של הורים או אימוץ דמויות מעברם. כך לדוגמה, אנטון שמאס, ערביי־ישראלי נוצרי יליד 1950 שילדותו עברה עליו בחיפה, מתרגם לעברית את הספר "האופסימיסט" (מפרש, 1984) מאת אמיל חביבי, יליד 1922, שאף הוא ערביי־ישראלי נוצרי יליד חיפה; רונית מטלון מאמצת את ז'קלין כהנוב בספרה "זה עם הפנים אלינו" (עם עובד, 1995); סיון בסקין כותבת על לאה גולדברג בספרה "יצירה ווקאלית ליהודי, דג ומקהלה" (אחוזת בית, 2006) – גולדברג אמנם יוצרת דומיננטית בעלת מקום נכבד בספרות העברית הקנונית, אך מאחר ששורשיה מרוסיה היא משמשת עבור בסקין "אם ספרותית"; אספו ברו מתארת את המסע הקשה שעוברות נשים בדרך מסודאן לישראל ("ירח אחר", 2002), ודליה ביטואלין שרמן ("איך שהעולם נהיה לבן", 2013) כותבת על הקליטה של אמה בישראל.

ההגירה ושאלת הפליטות מובילות הן לשאלת הרב־לשוניות ולדילמה אם לכתוב בשפת המקור או בעברית, והן לשאלת הקשר שבין הספרות לבין הקהילה הבינלאומית. כך לדוגמה, יוצרים פלסטינים ויוצרים יוצאי ברית המועצות לשעבר בוחרים לכתוב בשפת אמם ולהמשיך ולכונן את הקשר עם הקהילה הבינלאומית. בהקשר זה מעניין לציין כי הספרות של יוצאי אתיופיה מתכתבת לעתים קרובות עם הספרות השחורה שמקורה מג'מייקה, כפי שמתארת מנדלסון־מעוז. דווקא הספרות המזרחית נמצאת במעמד אחר מאחיותיה. מרבית היוצרים בחרו לכתוב בעברית עם הגיעם ארצה, ובהם סמי מיכאל ושמעון בלס, ולעומתם לדוגמה סמיר נקאש שהמשיך לכתוב בערבית יהודית, כלומר בניב ערבי של יהודי ארצות ערב. היוצרים המזרחים כותבים על ארצות מוצאם, אבל ספרותם נותרת לרוב מנותקת מהקהילה הערבית: מעטים הם הספרים של סופרים מזרחים שמתפרסמים בעולם הערבי, ורוב הקוראים הם דוברי עברית.

למעשה, כל אחת מהספרויות יוצרת "אקולוגיה" או "אקלים" המאפשרים לספרויות אחרות לפתח את קולן במסלול התפתחות אישי. מעניין לראות כיצד מתהווים תהליכי כינון ה"אני" של כל אחת מהספרויות ואת האופנים שבהם הן ניזונות זו מזו ומשקפות זו את זו. כזכור, נתן זך בשנות ה־50 היה הראשון שהציב את שאלת ה"אני" בשירה העברית, כשביקש לערער על מקומו המרכזי של אלתרמן בשירה העברית ולהשתחרר מה"אנחנו" הלאומי־קולקטיבי. זך העמיד "אני" ארעי, חולף ומהרהר שלמרכיבי זהותו הקונקרטיים יש מקום שולי בלבד. מעניין לראות כיצד סוגיית ה"אני" מיתרגמת בשירה העברית ביצירתם של מחמוד דרוויש, ארו

ביטון, אלמוג בהר, עדי קיסר וריטה קוגן. כינון ה"אני" שהחל בו זך הופך למצע קינון שבו יונקים היוצרים זה מזה, אך אינם נלחמים זה בזה. כך, אבקש לטעון, אפשר לראות כי שירו של מחמוד דרוויש "תרשום אני ערבי" שנכתב בשנת 1963 מאפשר לביטון לזעוק בשירו "תקציר שיחה" ביהודית מרוקאית "אנא מן אלמגרב", בדיזנגוף של שנת 1979. דומה כי הצהרתו של אלמוג בהר "אנא מן אליהוד" בשירו "הערבית שלי אילמת" (2006) מהדהדת את שני השירים גם יחד ופורצת את הגבולות ביניהם. בהר מנכיח את הזהות הערבית דווקא על ידי ההזדהות שלו כיהודי בערבית.

שלב חדש בשירה העברית מפציע עם ערבי "ערס פואטיקה". מנדלסון-מעוז נדרשת לכותרת "ערס פואטיקה" וטוענת כי השם מצביע על שירה שאמנם רוצה לומר דבר-מה על אמנות השירה, אך בה בעת גם מבקשת להפקיע את השירה מהאליטיזם התרבותי (מנדלסון-מעוז, עמ' 197). עדי קיסר פותחת את שירה המכונן במשפט "אני המזרחית / שאַתם לא מְכִירִים / אני המזרחית / שאַתם לא מְכִירִים" (מנדלסון-מעוז, עמ' 200), וכך מכוננת מערכת יחסים חדשה של "אני-אתה" בשירתה. הסובייקט שמבקשת קבוצת "ערס פואטיקה" בכלל ועדי קיסר בפרט הוא סובייקט עומד, יציב, שאינו מכיל על עצמו את מגוון הסטריאוטיפים של הלבן, ואף מבקש לערער על כוחו של הלבן ולחשוף את האלימות שבו. מנדלסון-מעוז טוענת כי שירה של קיסר שימש השראה לשירה של ריטה קוגן שהשתתפה אף היא בערבי "ערס פואטיקה" והושפעה מעמדה זו של "אני-אתה", ובשיר "הגדרה עצמית" (מנדלסון-מעוז, עמ' 332) היא מתמודדת עם מערכת הסטריאוטיפים ביחס אליה:

- אַתְּ נִרְאִית לֹא מְפֵה.
- אַתְּ נִרְאִית לֹא מְשֵׁם.
- לְמָה קָר לְךָ? אַתְּ רוֹסְיָה!
- לְמָה חָם לְךָ? אַתְּ מִיִּשְׂרָאֵל!
- יו! אֵין לְךָ מְבֵטָא.
- דוֹקָא יֵשׁ לְךָ מְבֵטָא.
- אַתְּ יְהוּדִיָּה? מְשֵׁנִי הַצְּדָרִים?
- כְּמָה זְמַן אַתְּ בְּאֶרֶץ?
- עֲשָׂרִים שָׁנָה בְּאֶרֶץ וְעוֹד לֹא הִתְרַגַּלְתְּ?
- מֵאִיפֵה הִגַּעְתְּ?

- (אֲנִי מֵתְכַוֵּן – מִשָּׁם)
- (אֲנִי מֵתְכַוֵּן – מִפֶּה)
- שְׂמֵאלָנִית? מוֹזֵר. אֶת רוֹסְיָה!
- יֵשׁ חֶבֶר? אֵין? מוֹזֵר. אֶת רוֹסְיָה!
- לֹא תוֹדִינִי אֶתִי? לֹא מֵתֵאִים. אֶת רוֹסְיָה.
- הַזְדַּיְנֵת אֶתוֹ? כִּבֵּר? נוּ בְּטַח, אֶת רוֹסְיָה.

אוסף השאלות קורס לתוך עצמו וחושף את האלימות המובנית במבטו של האחר. הסובייקט, המשוררת, נותרת מנותקת מאוסף הסטריאוטיפים, היא אינה עונה וכך נותרת עומדת בפני עצמה. דומה כי כל אחד מהיוצרים מבקש לסמן "אני" קונקרטי, אינדיבידואלי, אבל אלו מהדהדים זה את זה ומתכתבים זה עם זה.

ספרה של מנדלסון-מעוז מבקש אפוא לכתוב מחדש את ההיסטוריוגרפיה הישראלית דרך זהויות השוליים שלה, וכך למקם אותם במרכז הבמה. בתוך כך, בשנים האחרונות הולכת ומשתנה המגמה במחלקות לספרות עברית בישראל, ובמקום תיאוריות העוסקות בפוליטיקת זהויות – העיסוק הוא סביב תיאוריית הפוסט-קריטיק (Post-critic), כפי שבאה לידי ביטוי בהגותם של סטיבן בסט ושרון מרקוס (Best & Marcus, 2009), אן-ליז פרנסואה (2013) וקרול ג'ייקובס (Jacobs, 1994). תנועת הפוסט-קריטיק הצוברת תאוצה בשנים האחרונות חותרת לסגת מפוליטיקת הזהויות ולהציע במקומה תיאוריות ספרות-תרבות אחרות. התנועה יוצאת כנגד קריאה ביקורתית חשדנית המבקשת "להבריש את הטקסט כנגד הכיוון" (Anker & Felski, 2017). זוהי קריאת עומק המניחה כי בלב היצירה מצוי סוד הממתין לגילוינו, ושדרכו נוכל לחשוף את מערך הכוחות שלה. בניגוד לקריאה חתרנית העוסקת במורכבות האידיאולוגית, תנועת הפוסט-קריטיק מציעה "קריאת פני השטח" – קריאה ספרותית אסתטית שמשהה את הדיון ביחסי הכוח, מעין עמדה צנועה יותר המבקשת להשתהות על הקריאה ולהעמיד במרכז את אי הייצוג ואת הנסיגה לאחור מייצוג הזהויות.

דומה כי ספר שיריה האחרון של עדי קיסר, "כחול" (2022), מסמן מגמה אחרת בשירה העברית: "אֲנִי מִסְתַּכֵּלֶת עַל הַצְּפוּרִים בְּאוֹת וְהוֹלְכוֹת / הַשְּׂתַתְּפֵתִי כִּבֵּר בְּכָל הַמְלָחְמוֹת / וְכָל יוֹם אֲנִי שָׂרָה / לְהַגִּיעַ אֶת הַיָּם בְּתוֹכִי" ("כחול", 2022). בעוד שבתחילת הדרך ביקשה קיסר לפלס דרך בשירה העברית אל מול "אתה" הגמוני, דומה כי כעת מתמוזג הסובייקט השירי עם הטבע ומניח את המלחמות בצד. השיבה

אל הטבע מסמנת את התפרקות הסובייקט הנוצר מתוך שיח פוליטיקת הזהויות וחזרה אל נוכחות אינדיבידואלית פשוטה.

ספרה של מנדלסון-מעוז מעניק לקורא הישראלי סקירה נרחבת על אגפים בספרות הישראלית של מי שנחשבו בעלי זהויות שוליים בחברה הישראלית: פלסטינים אזרחי ישראל, מזרחים, יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה. הספר מציג סקירה כרונולוגית מעמיקה של הספרות המשויכת לכל קבוצה, ובה בעת מעלה גם סוגיות השוואתיות הנוגעות לכלל הקבוצות. כך מצטרפת מנדלסון-מעוז לתיקון נרטיב ההיסטוריוגפיה הישראלית כמי שמביאה בחשבון גם את זהויות השוליים ואת היחסים ביניהן.

מקורות

- ליפסקר, א' (2019). *אקולוגיה של ספרות*. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
- פרנסואה, א"ל (2013). סודות גלויים: ספרות החוויה הלא נחשבת, לקראת תיאוריה של פעולה נסוגה. אות, 2, 215.
- קיסר, ע' (2022). כחול (ע' בהר, עריכה). תל אביב: המגדלור.
- שוורץ, י' (2005). מה שרואים מכאן: סוגיות בהיסטוריוגפיה של הספרות העברית החדשה. אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן.
- (2007). הידעת את הארץ שם הלימון פורח: הנדסת האדם ומחשבת המרחב בספרות העברית החדשה. אור יהודה: דביר.
- שקר, ג' (1971). *גל חדש בסיפורת העברית*. תל אביב: ספרית פועלים.
- Anker, E. S. & Felski, R. (Eds.) (2017). *Critique and postcritique Durham*. Duke University Press.
- Bateson, G. N. (1936). *A survey of the problems suggested by a composite picture of the culture of a New Guinea tribe drawn from three points of view*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Best, S. & Marcus, S. (2009). Surface reading: an introduction. *Representations*, 108(1), 1–21.
- Jacobs, C. (1994). Playing Jane Campion's Piano: Politically. *Modern Language Notes*, 109(5), 757–785.